

A.Ф.ЗЕЙНУЛИНА, Д.О. ТОКСАНБАЕВ

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ТЕХНИКАЛЫҚ САЛА ТЕРМИНДЕРІНІҢ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ АУДАРЫЛУЫ МЕН ҚОЛДАНЫЛУ МӘНІ

Аннотация

Біздің ұлы ағартушымыз Ахмет Байтұрсынов терминология проблемасы туралы былай деген болатын: «Біз сияқты мәденист жемісіне жаңа аузы тиғұт ез тіліндегі жок деп мәдени жұрттардың тіліндегі дара сөздерді алғыштап, ана тілі мен жат тілдің сөздерін алмастыра-алмастыра акырында ана тілінің қайда кеткенін білмей айырылып қалуы ықтимал. Соңыктан, мәдени жұрттардың тіліндегі әдебиеттерін, ғылым кітаптарын, қазақ тіліне аударғанда, пән сөздерінің даярлығына қызықтай ана тілмізден қарастырып сөз табуымыз керек. Соңда біздің әдебиетіміздің тілі таза болады» [1].

Тірек сөздер: терминдер, қазақ тілі, сөздіктер, терминжасау, «Тіл туралы заң».

Ключевые слова: термины, казахский язык, словари, образование терминов, «Закон о языке».

Keywords: terms, Kazakh language, dictionaries, formation of terms, "Law on language".

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңының 1-бабына сәйкес терминологиялық комиссия - экономиканың, ғылымның, техниканың, мәдениеттің барлық салалары бойынша қазақ тілінің терминологиялық лексикасы саласындағы ұсыныстарды әзірлейтін консультативтік-кеңесші орган. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңының 10-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдары жүйесінде, ұйымдарында, меншік нысанына қарамастан, статистикалық-есеп, қаржы және техникалық құжаттама жүргізу мемлекеттік тілде және орыс тілінде қамтамасыз етіледі [2].

«Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңының 16-бабына сәйкес Қазақстан Республикасы бастауыш, негізгі орта, жалпы орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары жоғары оқу орнынан кейінгі білімді мемлекеттік тілде, орыс тілінде, ал қажетіне қарай және мүмкіндігі болған жағдайда басқа да тілдерде алуды қамтамасыз етеді. «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын іске асыру жөніндегі 2009-2010 жылдарға арналған іс-шаралар жоспары туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2008 жылғы 24 желтоқсандағы № 1246 қаулысына сәйкес Мемлекеттік терминологиялық комиссияның жанындағы 30 салалық бағыттар бойынша жұмыс топтарының іс-шараларын қамтамасыз ету қажет [2].

Бұғандегі білім терминдерінің тиісті бөлігі қазақшаланып, бір ізге түспеуі себепті бір кафедрада сабак беретін екі оқытушының бірі терминді қазақшалап, екіншісі қазақшаламай немесе екеуі екі

түрлі қазақшалап, әрқайсысы әрқалай қолдануга мәжбүр. Қазір өз саласын терен менгерген, қазақ тілін де жақсы білетін маман көп. Бірақ, ақы-пұлсыз болғандықтан, термин ісімен олардың бәрі емес, ат тәбеліндегі біразы ғана, оның өзінде іліп-шалып, анда-санда айналысады. Осының салдарынан терминді ұлттық тіл негізінде түзуге бет бұрган соңғы 15 жылда ұзын саны 250-дей сөздік шыққанымен, термин мәселеңі әлі күнге сол өзекті қалпында. Бар күш-қуатымыз қандай да нәтиже берерлік нақты әрекеттерге жұмылдырылу орнына шетел сөздерін, әлдебір жекелеген сөздерді аудару-аудармау немесе қалай аудару туралы байлаусыз айтыс-тартыстарға ауып, қанша ғалым болса, сонша пікір, сонша шындық қалыптасқан. Әрі бұл пікірталастар мұнымен арнайы айналысып, пәнаралық мәселе — термин ісіне кәсіптенген маманның емес, бұл іске қашан да өз саласының ғана тұрғысынан бір жақты қарайтын және алғашки алған әсерін айтуға асырып тұратын әуесімпаз “мамандардың” менінше, олай, менінше, былай дейтін үстірт көзқарастары негізінде өрбіп жатады.

Бұл жерде 1920-1930 жылдары «термин» атауы бірде «шет сөздер», кейде «пән сөздері», кейде «жат сөздер» немесе «терминдер» болып әртүрлі қолданғанын ескеру қажет.

Алғашқы қазақ сөздіктеріне Орынборда 1906 жылы басылып шықкан «Орысша-қазақша (қырғызша) қысқаша сөздікті», соңдай-ақ, Орынборда 1923 жылы Е.Омаровтың редакциясымен басылып шықкан «Физика пән сөздерін» және Қ.Кеменгерұлының редакциясымен 1925 жылы Мәскеуде басылып шықкан «Қазақша-орысша тілмашын» жатқызуға болады. Сонымен бірге, 1926 жылы Қызылордада Н.Қаратышқановтың редакциясымен «Пән сөздері» де басылып шықты. Олардан өзге, 1931 жылы «Атаулар сөздігі» де шықты. Сол кезеңде 1931 және 1935 жылдары «Терминологиялық сөздік», ал 1935 жылы Қызылордада «Қазақ тілінің терминдері» жарық көрді.

Жалпы алғанда, 1940-1990 жылдар аралығында 150-ден астам терминологиялық сөздіктер шығыпты. Ал, 1991-2003 жылдар кезеңінде тағы 100-ден астам сөздік шыққанын мақтандыспен айтуға болады.

- Дегенмен, мынадай сөздіктерді ерекше атап кету ләзім:
1. А.Ысқақовтың басшылығымен шыққан он томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі»(1974-1986жылдар).
  2. Академик И.Кенесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977жыл).
  3. «Орысша-қазақша сөздік» (1954, 1978, 2003 жылдар).
  4. «Қазақ тілінің сөздігі» (1999 жыл).

Техникалық сөздіктер терминдеріне қатысты айтатын болсақ Қазақ КСР Ғылым академиясының академигі Қ.Сәтбаевтың бастамашылығымен 1957 жылы ғылыми-зерттеу институттары өз мамандықтары бойынша терминологиялық сөздіктер жасау жөніндегі жұмыстарға кірісkenін атап өтү керек.

Мысалы, мынадай сөздіктер басылып шықты:

А.Машанов, Ж.Сыдықов, А.Әбдірахманов. «Геология терминдерінің орысша-қазақша қысқаша сөздігі», 10 баспа табақ, Н.Тұяқбаев, А.Әбдірахманов. «Барлама бұргылау терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», Ө.Жолдасбеков, А.Әбдірахманов. «Орысша-қазақша механизм мен машиналардың терминологиялық сөздігі, 6 баспа табақ, Д.Серікбаев, Ө.Жолдасбеков, С.Тәжібаев, А.Әбдірахманов. «Машина жасау жөніндегі орысша-қазақша сөздік», «Мектеп» баспасы, 9 баспа табақ, К.Мынбаев, М.Шыныбаев, М.Байміров. «Ауыл шаруашылығын механикаландырудың орысша-қазақша сөздігі», «Қайнар» баспасы, 15,9 баспа табақ, Ө.Әбдірахманов, Б.Манақбаев. «Су техникасы терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 8,3 баспа табақ, А.Байтоқаева, А.Смирнова, Г.Яшинский, А.В.Ким-Белаш. «Энергетика және жалпытехника мамандығының қысқарған терминдері сөздігі», «Рауан» баспасы, 4 баспа табақ, Ф.Әубекіров. «Өнімдерді стандарттау мен сапасы терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 16,6 баспа табақ, А.Әбдірахманов, М.Жәркенов, М.Нұрпейісов, М.Тоқтамысов. «Тау-кен ісі жөніндегі орысша-қазақша, қазақша-орысша терминологиялық сөздік», Ф.Әубекіров. «Метрология, стандарттау және сапаны басқару терминдерінің сөздігі», 5 баспа табақ, Ж.Сыдықов. «Гидрогеология мен инженерлік геология жөніндегі орысша-қазақша және қазақша-орысша терминологиялық сөздік», 7 баспа табақ, А.Құсайынов, Ж.Шотанов. «Электр техникасы және электр энергетикасы терминдерінің орысша-қазақша сөздігі», 5 баспа табақ [3]. Бұл атап ған сөздіктердің бәрі 1993 жылға дейін шыққанын ескеру қажет. Бұл еңбектерді жоғары бағалай отырып, біздің ойымызша жаңа терминдер мен

атаулар бар сөздітерді жазу керек. Мемлекеттік терминологиялық комиссия сол сөздітердің басылып шығарылуын қадағалап, сапасын тексеру қажет.

1927 жылы Қызылорда шыққан «Пән сөздері» атты кітапта мынадай сөздердің көздеңстіреміз: «автомобиль – аптамабіл», «барометр – барометр», «воронка – бәренке», «гелий – ілі», «трапеция – қостабан», «щелочь – сілті». Бұл кезеңдегі терминдердің ерекшелігі – ол шетел тілдерінен енген сөздердің қазақ тілінің тілдік ерекшелігін ескере отырып, әсіресе техникалық терминдердің тілімізге бейімделе аударылуы деп айттар едік. 1998 жылы Астанада шыққан «Терминологиялық жинақтан» 1972-1981 жылдары Мемтерминком бекіткен терминдер мен атаулардан «вертушка - зырылдауық», «вибрация - діріл», «вязкость - тұтқырлық», «выстой - кідіріс», «горелка - жанаарғы», «заклепка - тойтарма», «зацепление - ілініс», «зубоокругляющий станок - тіс жұмырлағыш станок», «зубострогальный станок - тіс сүрлеуші станок», «колесо - донғалақ», «маслораспылитель - май бұркуіш» сияқты техника саласына қатысты, тілімізде орнылып қалған сәтті баламаларды көздеңстіреміз [5].

Мысалы, химияның негізгі терминдері сөздігінде берілген натрий абиетаты, АБС-пластик, агглютинация, агликон, аглопорит, адагуляция, аденин, актиномицеттер, альбедо, альбуминдер, алюминон дегендер жоғары білім жүйесінде қолданыла қоймайтын атаулар.

Керісінше, бұл сөздікте адсорбция, активность терминдерінің 10-ға, анализдің 70-ке жуық түрі келтірлгенімен, физикалық химияны оқытуда қолданылатын химическая адсорбция, ионная активность, мольная активность, элементно-спектральный анализ, адиабатная оболочка, аддитивность, актор, акцептор немесе орта мектеп бағдарламасында оқытылатын айрылу реакциясы, қосылу реакциясы, алмасу реакциясы, атомдық символ сияқты білім терминдері енгізілмей қалған. Яғни саланың негізгі терминдері білім терминдерін толық қамтымайды және онда білім ісіне қатысы жоқ терминдер өте көп. Біздің білім терминдерін бөлектей қарастыру мақсатымыздың өзі оларды толық қамту және бөгде терминдерге уақыт, күш жоғалтып жатпай, бірінші кезекте білім өндірісіне аса керек атауларды жүйелеп алу қажеттігінен туып отыр.

Откен ғасырдың 90 жылдардан бері терминологиялық комиссия әр сала бойынша терминдерді бекітіп келеді, мысалы, 1995 жылы жер туралы ғылымдар мен металлургия бойынша, жалпы техника және инженерлік ғылымдар бойынша «акватория - айдын», «отвал - үйінді», «движение винтовое – бұрандалы қозғалыс», «желоб - науаша», «привод - жетек», «обод - құрсау» сияқты көптеген терминдерді бекітті. Ал Терминкомның 1998 жылғы 24 маусымдағы мәжілісінде қазіргі күні қазақ тілінде жиі қолданылатын «дефект - ақау», «сотовый телефон – ұялы телефон» терминдері бекітілді. Сондай-ақ геология және тау-кен ісі бойынша «изумруд – зұбержат», «кремень - шақпақтас», «шлих - тұпшайма», «шлиф - тілімтас» секілді терминдер де сәтті шықты деуге болады [6].

Техникалық салалар бойынша терминжасауды зерттеу мәселесімен көптеген мамандар (мысалы, профессор Шемшиден Әбдіраман және т.б.) айналысып жүргендіктен бұл проблемаға тоқталуды артық көрдік.

2001 жылы «Рауан» баспасынан әр саланың жетекші мамандары өз үлестерін қосқан, 155000 сөзді қамтитын Терминологиялық комиссия бекіткен орысша-қазақша және қазақша-орысша 31 томдық салалық терминологиялық сөздіктер шығарылды.

Бұл еңбектерді жоғары бағалай отырып, біздің ойымызша жаңа терминдер мен атауларды Мемлекеттік терминологиялық комиссия ғана емес, сонымен қатар, Үкімет тиісті қаулыларымен бекіткен жағдайда заңдық күші мығым болар еді деген пікіріміз бар.

Алайда, ғылымның орасан зор дамуы жаңа терминдер тасқынын күшейтуде, ол даму тоқтамақ емес. Демек, жаңа терминдер де көбейе бермек, оның бәрінен өз тілінен балама табу мүмкін бола бермейді. Сондықтан дүние жүзінде термин алмасу проблемасы пайда болған. Ол – объективті заңдылық. Жаңа терминдерге өз тілінде балама табылмаған жағдайда тілдерде термин алмасу жүзеге асады. Мәселен, компьютер, интернет, атом, азимут, ксерокс, оптика, электр, ядро, физика, микроб, геология, геометрия, дивергенция, т.б. осы тектес терминдер көп томдық сөздікте осы қалыпта берілген. Демек, көп томдық сөздік жасаған ғалымдар, мамандар олардың қазақша баламасын таппаған. Бұл терминдерді қабылдауға тілдік жағдай мүмкіндік бергенін білдіреді. Олай болса, жаңа терминдерге балама болатын сөздерді табу мүмкіндігі қай тілде де үнемі бола бермейтін жағдайлар да болады. Сондықтан дүние жүзі тілдеріне термин алмасу – ортақ құбылыс. Бірақ терминді қабылдаған тілде ол қабылданған термин өмірлік болып қатып қалады деген пікір

тумау керек. Термин өмір заңына бағынатын тілдік құбылыс, бұл өмір жаңалықтары терминге әсер ете алады дегенді білдіреді. Оған елімізде болған қазақ тілінің терминологиялық қорына кіргізген өзгерістері дәлел. Бірсыныра орасан көп терминдер қазір қолданыстан шықты. Демек, терминологиялық қор өзгеріске бейім тілдік құбылыс. Бұл айтылғандардан термин алмасуды болдырмау мүмкін емес екенін байқаймыз, тек ол орынды жүзеге асуы керек.

Қазақ тілі терминологиясының құрамы қазір кенес кезіндегіден өзге тіл терминдерінен көп тазартылды. Бірақ, әлі де тілімізде термин алмасу ретімен келген терминдер барышылық және ол терминология салаларының бөріне қатысты. Сонымен, техникалық сала терминдерінің қазақ тіліне аударылуы мен қолдану мәні ереше. Өз тілімізді сактау үшін бұл мәселеге мемлекеттік терминология комиссиясы ғана емес, үкімет те, халық та өз назарын аудару керек.

ӘДЕБІЕТ

- 1 Ахмет Байтұрсынов. «Ақ жол», Алматы, «Жалын», 1991 жыл.
- 2 «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы», Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 11 шілдедегі № 151 Заны, Қазақстан Республикасы Парламентінің Жарышы, 1997 ж., № 13-14, 202-құжат.
- 3 «Қазақ терминологиясы және бұқаралық ақпарат құралдары», Астана, 2003 жыл.
- 4 «Мемлекеттік тіл: терминология, іс қағаздары мен бұқаралық ақпарат құралдарының тілі», Астана, 1999 жыл.
- 5 Орысша-қазақша (қыргызша) қысқаша сөздік – Краткий русско-казахский (киргизский) словарь, Орынбор, 1906 жыл.
- 6 «Терминологиялық жинақ», Астана, 1998 жыл.
- 7 «Тіл саясаты: тағылым мен тәжірибе», Астана, 2006 жыл.
- 8 «Салалық терминология: бүгіні мен болашагы», Астана, 2003 жыл.

Зейнулина А.Ф., Токсанбаев Д.О.

Техникалық сала терминдерінің қазақ тіліне аударылуы мен қолданылу мәні

Резюме

Бүтінде білім терминдерінің тиісті бөлігі қазақшаланып, бір ізге түспеуі себепті бір кафедрада сабак беретін екі оқытушының бірі терминді қазақшалап, екіншісі қазақшаламай немесе екеуі екі түрлі қазақшалап, әрқайсысы әрқалай қолдануға мәжбүр. Қазір өз саласын терең менгерген, қазақ тілін де жақсы білетін маман көп. Бірақ, ақы-пұлсыз болғандықтан, термин ісімен олардың бәрі емес, ат төбеліндей біразы ғана, оның өзінде іліп-шалып, анда-санда айналысады. Осының салдарынан терминді ұлттық тіл негізінде түзуге бет бүрган соңғы 15 жылда ұзын саны 250-дей сөздік шыққанымен, термин мәселесі әлі күнге сол өзекті қалпында. Бар күш-куатымыз қандай да нәтиже берерлік нақты әрекеттерге жұмылдырылу орнына шетел сөздерін, әлдебір жекелеген сөздерді аудару-аудармау немесе қалай аудару туралы байлаусыз айтыс-тартыстарға ауып, қаншаға болса, сонша пікір, сонша шындық қалыптасқан.

Зейнулина А.Ф., Токсанбаев Д.О.

Сущность перевода терминов на казахский язык и применения их в технической отрасли

Резюме

На сегодняшний день часть научных терминов переводятся на казахский язык, не организованность научной работы состоит в том, что работающие в одной кафедре два преподавателя либо один из них переводит термины либо другой не переводит на казахский язык или переводят по разному и пользуются термином по разному. Сейчас много специалистов, которые знают казахский язык и изучили свою сферу деятельности. Однако, очень редко и очень мало специалистов занимаются переводом терминов. По этой причине за последние 15 лет на национальном языке вышло около 250-ти словарей, но не смотря на это проблема терминов на казахском языке остается актуальной по сей день. В данное время вместо того, чтобы получать результаты, мы обсуждаем переводить или нет иностранные слова, отдельные слова и сочетание слов или как перевести данные термины, а также сколько есть ученых, столько формируется мнения и столько правды.

SUMMARY

Zeinulina A.F., Toksanbaev D.O.

ESSENCE OF THE TRANSLATION OF TERMS ON THE KAZAKH LANGUAGE AND THEIR PRIMENIYA IN TECHNICAL BRANCH

Today part of scientific terms are translated into the Kazakh language, not organization of scientific work consists that two teachers working in one chair or one of them translate terms or another doesn't translate into the Kazakh language or translate

differently and use the term differently. Now there are a lot of experts who know kazakhky language and studied the field of activity. However, very seldom and very few experts are engaged in the translation of terms. For this reason for the last 15 years on национальмен language there were about 250 dictionaries, but despite it the problem of terms in the Kazakh language remains actual to this day. At present instead of receiving results, we discuss to translate or not the foreign words, separate words and a combination of words or how to translate these terms, and also how many is scientists, is formed opinions and so much truth so much.

Зейнуллина Айман Файзуловна Казақстан, Павлодар қаласы, Ломов көшесі 64, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Қазақ тілі кафедрасының менгерушісі, Филология ғылымдарының кандидаты, профессор Токсанбаев Данияр Онгарбекович Павлодар қаласы, Ломов көшесі 64, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Химия және химиялық технологиялар кафедрасының магистранты